

Nacrt križevačke utvrde iz bečkog arhiva
Plan of the Křiževci fort from the archives of Vienna

Žarko Domljan

Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu
 Odjel za povijest umjetnosti
 Zagreb

Umjetnička topografija Križevaca – problem metodologije istraživanja

Zamisao o izradi umjetničke topografije Hrvatske javila se prije desetak godina s namjerom da i Hrvatska dobije sveobuhvatne pregle umjetničkih spomenika na području Republike po uzoru na razvijene evropske zemlje. Dotadašnji pokušaji na ovome području u Hrvatskoj bili su sporadični i nepotpuni i svode se na nekoliko radova dr A. Horvat, koja je izradila inventare umjetničkih spomenika Međimurja (1956) i općina Klanjec i Zabok (1979. i 1980). Svojevrsnu umjetničku topografiju donosi i Enciklopedija likovnih umjetnosti, objavljena u 4 sveska u Zagrebu u razdoblju 1959–1967. Projekt Umjetničke topografije Hrvatske razradio je i pokrenuo dr. Milan Prelog. Početna je zamisao bila da se u radu na projektu objedine tri institucije – JAZU, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture i Institut za povijest umjetnosti te da u okviru zajedničkog projekta i dogovorene metodologije pristupe sistematizaciji i opisu spomeničkog inventara Hrvatske. Kako dogovori nisu davali rezultata, Institut je odlučio samostalno započeti s radom, a prvi zadatak na kojem je trebalo provjeriti metodologiju i organizaciju rada bio je obrada umjetničkih spomenika grada Koprivnice. U toku trogodišnjeg rada ekipa istraživača povjesničara umjetnosti i arhitekata dokumentirala je i obradila umjetnički inventar Koprivnice, što je rezultiralo publikacijom »Koprivnica – grad i spomenici«, objavljenom 1987. Rad na tome projektu teкао je u okviru redovnog istraživačkog programa Instituta uz stručnu i financijsku pomoć općine Koprivnica i koprivničkog Gradskog muzeja.

Isti radni i organizacijski model primijenjen je i na sljedećem projektu, topografskoj obradi Križevaca, samo što je on sada proširen na područje cijele općine, a to znači da je osim samoga grada Križevaca obuhvatio još i tridesetak naselja ili izdvojenih spomeničkih lokaliteta u regiji. Osnovni je razlog što je projekt proširen na cijelu općinu spoznaja da grad živi i funkcionira unutar šire regije koja k njemu gravitira i koja u prometno-geografskom i kulturno-povijesnom pogledu čini jedinstvenu cjelinu, što je osobito izraženo u slučaju Križevaca. Tim proširenjem projekt je obuhvatio prostrano izvangradsko/ruralno područje s najraznolikijim tipovima seoskih ili poluseoskih naselja, pojedinačnih građevina kao i mnoštvom vrijednih pejzažno-topografskih područja ili manjih hortikulturnih cjelina, pa je to zahtijevalo unošenje nekih izmjena u metodologiju rada. To je bio osnovni razlog što je projekt podijeljen u dva zasebna dijela – grad i okolicu – koja su u nekom smislu komplementarna, ali se u organizaciji rada i prezentaciji grade znatno razlikuju. U obradi samoga grada Križevaca primijenjen je model Koprivnice, a to znači da su tematski obrađene pojedine grupe ili vrste spomenika ovisno o znanstvenom profilu i zanimanju istraživača. Kako je nosilac zadatka znanstvena ustanova, samo se po sebi razumije da on nije mogao biti sveden samo na prostu inventarizaciju, tj. na opis, dokumentaciju i sistematizaciju, nego je u rad uključen i znanstveno-istraživački postupak koji podrazumijeva dodatno arhivsko i terensko proučavanje, interpretaciju, pa čak u određenoj mjeri i valorizaciju spomeničke grade. Tako su, naprimjer, u posebnim autorskim tekstovima obrađena poglavlja o arheologiji, urbanističkom razvitku grada, profanoj arhitekturi, sakralnim građevinama, slikarstvu, kiparstvu, primijenjenoj umjetnosti, a napose zlatarstvu, javnim spomenicima i grobljima itd., a zatim je primjenom topografske metode – i kao određena »korektura« tematskih tekstova – izrađen katalog građevina s opisom ukupnoga umjetničkog inventara koji se u njima nalazi. Treba napomenuti da takav topografski katalog za Koprivnicu nije bio izrađen, pa je to važna dopuna koprivničkog modela.

Sažetak

U tekstu je riječ o zamisli s kojom je Odjel za povijest umjetnosti Instituta za povijesne znanosti pristupio izradi umjetničke topografije Križevaca. Za razliku od ranije obrade grada Koprivnice, ovaj put je u projekt uključen i cijeli prostor križevačke općine, što znači i niz manjih naselja, izdvojenih spomenika te hortikulturnih i pejzažnih vrijednosti. Takav pristup oblikovao je i kombiniranu metodologiju: grad je obrađen autorskim tekstovima o pojedinim spomeničkim vrstama i dopunjen topografskim katalogom objekata, a u prostoru općine su naselja i spomenici obrađeni kao posebne jedinice, dakle isključivo topografski. Razumije se da je u izradu umjetničke topografije uključena istraživačka komponenta, čiji je rezultat i bogata arhivska, fotografska i arhitektonska dokumentacija.

U nastavku autor daje kratak pregled umjetničke topografije Križevaca i okolice.

Ne ulazeći u sadržaj pojedinih tematskih cjelina, ovdje je mje-

Križevci, oltar Francesca Robbe u gotičkom svetištu crkve sv. Križa (foto: K. Tadić)
Križevci, the altar of Francesco Robba in the gothic shrine of the Church of the Holy Cross (Photo K. Tadić)

Križevci, nekadašnji samostan pavlina i crkva sv. Ane (foto: K. Tadić)
Križevci, the former monastery of the order of St. Paul and the Church of St. Anne (Photo K. Tadić)

sto da nešto kažemo o rezultatima istraživanja i općenito o povijesnom i spomeničkom značenju Križevaca. Križevci, čije ime dolazi od riječi križ (Kreutz, Kőrös), stari je hrvatski grad, mjesto u kojem se stvarala i branila hrvatska državnost, u kojem su izdane mnoge važne isprave i održano 27 hrvatskih sabora. Nastao je na križanju starih rimskih cesta, od kojih je jedna tzv. »via magna« nastavila živjeti i u srednjem vijeku i bila glavna veza između Zagreba i Budimpešte. U mreži rano-srednjovjekovnih kaštela, kakvih je na području križevačke regije bilo više, »castrum Cris«, koji se spominje već u XII. stoljeću, imao je osobito važnu ulogu. Uz njega se razvija građansko naselje koje već 1252. dobiva povlastice slobodnoga grada, a 1405. križevački Donji grad dobiva i pravo da podigne bedeme. Tako se Križevci kroz punih pet stoljeća razvijaju kao dvije zasebne urbane cjeline: utvrđeni Donji grad, u kojem su smještene civilna i vojna uprava, i neutvrđeni Gornji grad i oni se nakon više pokušaja ujedinjuju tek u XVII. stoljeću. Donji grad razvijao se u skućenom prostoru unutar bedema uglavnom uzduž glavne ulice, koja je preuzela funkciju gradskoga trga i uz koju su u baroknom razdoblju podignute najvažnije javne građevine kao što su »Sabornica«, pavlinski samostan s crkvom i monumentalna županijska palača. Jedna od urbanih specifičnosti Križevaca svakako je činjenica da je najstarija i nekada župna crkva sv. Križa, građena u XIII/XV. stoljeću, ostala izvan gradskih bedema, što ostavlja mogućnost za različita tumačenja. Najprihvatljivija je pretpostavka da je

ona bila podignuta unutar srednjovjekovnoga kraljevskog kaštela koji je bio smješten u močvarnoj udolini (vođena utvrda, Wasserburg), odvojeno od civilnog naselja. Pošto su uklonjeni gradski bedemi oko sredine prošlog stoljeća, Križevci se urbanistički sređuju, probijaju se nove ulice, uređuju trgovi uz koje se podižu neostilske građanske palače i javne građevine, među kojima se volumenom i oblikovanjem ističe ekspresivni Hrvatski narodni dom. Križevački Gornji grad razvio se uz cestu prema Kalniku kao tipično cestovno naselje (Strassendorf), sačuvali sve do danas skroman pučki i ladanjski karakter. Jedini veći objekt u Gornjem gradu je kompleks nekadašnjega franjevačkog samostana s crkvom (izvorno gotičkom), danas sjedište grkokatoličke biskupije, koji je današnji arhitektonski izgled dobio u toku dviju neostilskih pregradnji na početku i potkraj XIX. stoljeća, kada je izveden i neobično bogat interijer katedrale. Na sjevernom kraju Gornjega grada uređeno je na početku XX. stoljeća novo groblje, koje predstavlja vrijednu hortikulturalnu i spomeničku cjelinu s nizom historicističkih i secesijskih nadgrobnika.

Uzevši u cjelini, Križevci su u usporedbi s ostalim sjeverno-hrvatskim gradovima sačuvali u znatnoj mjeri autentičan urbani karakter, osobito u svome povijesnom središtu. Teže povrede urbanog tkiva učinjene su pedesetih godina, kada su porušeni dijelovi grada oko skladne barokne kapele sv. Florijana i sagrađeni stambeni soliteri, koji i danas podsjećaju na socrealističku opijenost velikim mjerilom. U novije vrijeme interven-

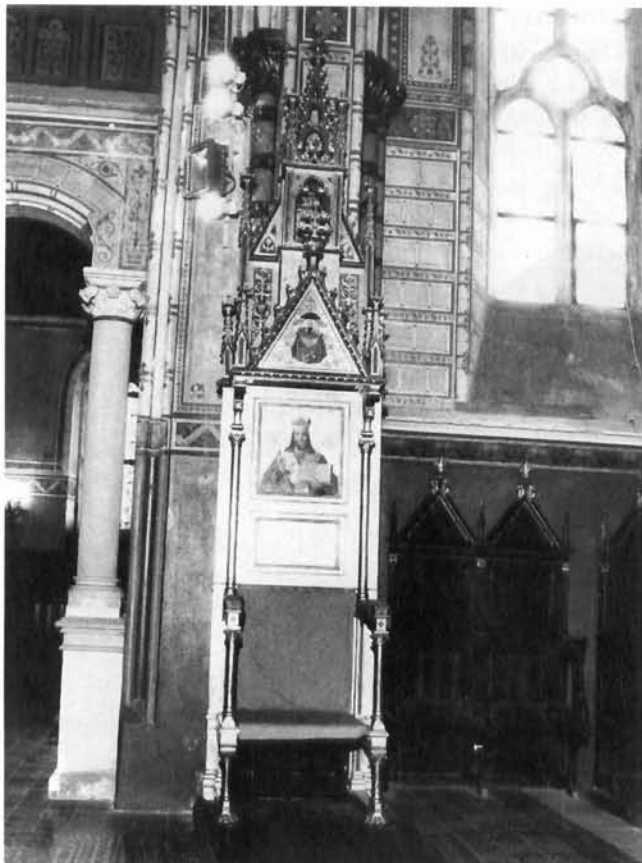
Zgrada Skupštine općine Križevci, nekadašnja županijska zgrada (foto: K. Tadić)
The Town Hall of Križevci, the former district building (Photo K. Tadić)

cije u povijesnoj jezgri pokazuju mnogo više osjetljivosti za ambijentalne vrijednosti i stilski karakter građevine (M. Pijade 4 i 6). Težnja prema skromnijem mjerilu dolazi do izražaja i u gradnji stambenih naselja na zapadnoj strani Gornjega grada, gdje je duhovitim variranjem tipova kuća i tretmanom zelenila bez ograda, ostvarena u prostorno-oblikovnom i arhitektonskom pogledu visoka razina obiteljskog stanovanja na periferiji.

Za razliku od užega područja grada, u obradi seoskih naselja i spomeničkih lokaliteta u izvangadskom području križevačke općine primijenjena je isključivo topografska metoda. Svako je naselje obrađeno kao posebna jedinica unutar koje su redom opisana sakralne i profane građevine zajedno sa spomeničkim inventarom. Posebno je kod naselja istaknut njegov karakteristični oblik (zbijeno ili disperzirano naselje, cestovno selo), zatim položaj u odnosu na topografiju terena (na hrptu brijega, u udolini, ravnici), a naznačene su vrijedne vizure od naselja ili prema njemu i istaknuti kvalitetni dijelovi krajolika ili pejzažne cjeline, napose one koje otkrivaju tragove hortikulturne intervenije (bivši parkovi uz dvorce, drvodredi uz feudalna imanja ili na prilazima selu). Na kraju su evidentirani i istaknuti primjeri pučke arhitekture bilo da je riječ o pojedinačnim stambenim ili gospodarskim objektima (kuća – hiža, štagalj, kukuruzarnik) ili ambijentalnim cjelinama (seoska gospodarstva, skupine kleti).

Područje općine Križevci prostire se od ravničarskog dijela na

jugu prema rijeci Savi do brežuljkastog predjela na sjeveru, koji završava oštrim grebenom Kalnika i čini u pejzažno-topografskom i kulturno-povijesnom pogledu izuzetno zanimljivu cjelinu. Osobitu značajku križevačkoj regiji daju blage kose, koje se lepezasto spuštaju od Kalnika prema jugu sa slikovito smještenim naseljima i crkvama na istaknutim položajima što ovom području daje izrazitu vrijednost humaniziranog i kultiviranog krajolika. Drugu važnu značajku čini bogatstvo kulturnih slojeva od prethistorijskih i antičkih nalazišta, srednjovjekovnih burgova i crkava, baroknih dvoraca i župnih kurija do velikog broja zanimljivih objekata pučke arhitekture. Najstarijemu sačuvanom spomeničkom sloju pripadaju srednjovjekovni gradovi Veliki i Mali Kalnik, koji su među najboljim utvrđenim gradovima u sjevernoj Hrvatskoj, napose u razdoblju stoljetne borbe protiv Turaka. Sloju gotičkih crkava koje su većinom dograđene u baroku pripadaju crkva sv. Brcka u Kalniku (jedina crkva u kojoj su sačuvana dva sloja kasnogotičkih fresaka), dvobrodna crkva netipičnog tlocrta u Glogovnici, crkva u Malom Ravenu, u kojoj se javlja tip gotičkoga zvjezdastog svoda, crkva u Žabnom i rustična gotička kapela u Kamešnici. Među baroknim crkvama ističu se one u Cirkvenoj, Čvstecu, Miholecu, Orehovcu, a osobito dvije neobično skladne centralne građevine s kupolom, Sv. Marija Koruška i kapela u Dropkovcu, obje građene u 18. stoljeću. Od nekada velikog broja plemićkih dvoraca i kurija sačuvan je samo kasnorenesansni dvorac iz XVII. stoljeća u Gornjoj Rijeci, u ko-

Biskupsko prijestolje u grkokatoličkoj katedrali u Križevcima (foto: Vj. Urukalović)
Bishop's throne in the eastern-rite cathedral in Križevci (Photo Vj. Urukalović)

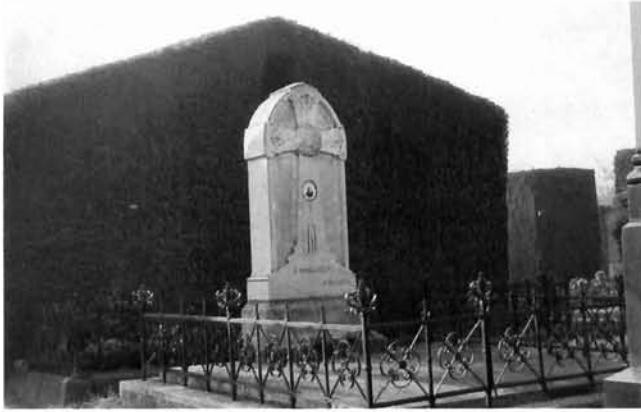
Glogovnica, župna crkva Uznesenja Marijina (foto: K. Tadić)
Glogovnica, the parish church of the Ascension of Mary (Photo K. Tadić)

jem je godinama živjela slavna ilirska pjevačica Sidonija Rubido-Erdödy, i dvorac velikog župana Nikole Zdenčaja u Velikom Ravenu, a oba su bila nekada okružena, kao i većina nestalih dvoraca (Gušćerovac, Kiepatch, Bogačevo), parkovima s egzotičnim biljem, drvoredima, umjetnim jezerima i ribnjacima o čemu svjedoče stare katastarske karte. Tipu skromnih dvoraca pripadaju i brojne župne kurije (dvorovi), građene većinom u XVIII/XIX. stoljeću kao što su one u Gornjoj Rijeci, Zabnom, Orehovcu i Miholcu. Ovaj letimični pregled spomeničkog fonda križevačkog područja bio bi nepotpun kada se ne bi spomenulo i nekoliko primjera pučke arhitekture, koja je zahvaljujući određenog izoliranosti križevačke regije ostala ovdje sačuvana u većem broju nego u drugim područjima sjeverne Hrvatske. Osim značajnog sloja drvenih objekata različite namjene i skromnih zidanica s naivnom interpretacijom klasičnih stilskih oblika (klasicizam, historicizam, secesija), poseban su kuriozitet seoska groblja kao spontani izraz naivnog duha i ukusa i skupine drvenih kleti najrazličitijih oblika i konstrukcija rasute po vinorodnim brežuljcima kalničkog prigorja, među kojima se izdvajaju one u Gornjoj Glogovnici i skupina obreških kleti. Većina tih građevina u trošnome je stanju i u opasnosti da propadne ili da njihov izvorni oblik bude narušen neodgovarajućom intervencijom (dogradnje u opeci, zamjena slamnatih krovova).

U izradi umjetničke topografije Križevaca primijenjena je, dakle, kombinirana metodologija kako bi se maksimalno iskoristio stručni potencijal suradnika Instituta i postigao željeni cilj. Prvi dio topografije, u kojem je obrađen grad Križevci, zami-

šljen je, kako je već rečeno, kao niz autorskih tematskih tekstova i dopunjen topografskim katalogom objekata. U drugome dijelu, gdje je obrađeno izvangradsko područje križevačke općine, primijenjeno je dosljedno topografsko načelo razvrstavanja građe, iako su u istraživanju i pisanju tekstova sudjelovali isti autori. To je postignuto tako što su tekstovi različitih autora kolažirani u zaokružene cjeline kako bi se dobio potpun pregled umjetničkog inventara pojedinog spomenika ili spomeničkog lokaliteta. Istraživanje križevačke regije urodilo je i golemom arhivskom, fotografskom i arhitektonskom dokumentacijom, koja će samo djelomično biti upotrijebljena za publikaciju, dok će ostatak biti pohranjen u Institutu.

Općina Križevci samo je jedna od 115 općina u Hrvatskoj, pa je razumljivo da pred Institutom kao središnjom (nacionalnom) znanstvenom ustanovom u Hrvatskoj stoji velik i dugoročan posao. Umjetnička topografija, u uvjetima nedovoljne i neravnomjerne istraženosti pojedinih regija, nužno mora biti zamišljena kao znanstveno-istraživački projekt, ali ona gubi svrhu i smisao ako se pretvori u vremenski neograničen i neobavezan slijed specijalističkih istraživanja. Cilj je svake umjetničke topografije da se u određenom roku dobije precizan snimak stanja ukupnoga spomeničkog fonda na određenom području, kako bi se on oteo duhovnom zaboravu i zaštitio od fizičkog propadanja. U vrijeme brzih promjena u prostoru i u svijesti ljudi, kada industrijska civilizacija nameće nove oblike ali i novi odnos prema prošlosti, izrada nacionalne topografije umjetničkih spomenika postavlja se pred strukom povijesti umjetnosti kao prvorazredan i hitan zadatak.

Križevačko groblje
The Križevci cemetery

Gornja Rijeka, dvorac Rubido-Erdödy
Gornja Rijeka, the manor-house Rubido-Erdödy

Kamešnica, kapela sv. Andrije (foto: K. Tadić)
Kamešnica, the chapel of St. Andrew (Photo K. Tadić)

Summary

Žarko Domljan

An Art Topography of Križevci – a Problem in the Methodology of Research

The text outlines the concept used by the Department of History of Art, at the Institute of Historical Studies, in the preparation of the art topography of Križevci. In contrast to the previous analyses of the town of Koprivnica, this time the entire area of the Križevci district has been included in the project, which entails a number of small settlements, separate monuments, as well as horticultural and landscape values. Such an approach has also given form to combined methodology: the town itself has been analyzed in authorial texts which deal with individual monumental categories and in a catalogue. In the district area the settlements and monuments have been analyzed as separate units, which means strictly topographically. Preparation of an art topography implies, of course, the inclusion of a research-work component, which results in an ample archival, photographic and architectural documentation.

In the rest of the text, the author gives a brief summary of the art topography of Križevci and its surrounding countryside.